

Naar aanleiding van ... / Apropos of ...

Henricus Suso en de mystieke lyriek. Van speculatieve mystiek tot eenwording met het lijden

JOSÉ VAN AELST

Naar aanleiding van: Judith Theben, *Die mystische Lyrik des 14. und 15. Jahrhunderts. Untersuchungen – Texte – Repertorium*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2010 (Kulturtopographie des alemannischen Raums 2). XII + 588 p., ISBN 978-3-484-89501-0, prijs: € 94,95.

Het proefschrift over mystieke lyriek dat Judith Theben in 2007 aan de Universiteit van Freiburg heeft verdedigd, is in 2010 uitgegeven als een fraaie, lijvige, goed verzorgde handelseditie die bestaat uit zes hoofdstukken en twee bijlagen. Ik geef hier eerst een korte samenvatting van deze studie. Vervolgens zal ik aan de hand van het voorbeeld van Henricus Suso laten zien hoe inzicht in de historische context van de bestudeerde lyriek ons begrip ervan een stap verder kan brengen.

In een inleidend hoofdstuk (1) introduceert Theben haar onderzoek naar de mystieke lyriek van de veertiende en vijftiende eeuw in het Duitse taalgebied. De ontsluiting van dit onderzoeksterrein is het primaire doel van haar studie. Er is namelijk nog nauwelijks onderzoek gedaan naar deze lyriek en de liederen worden in handschriftcatalogi meestal niet als aparte teksten vermeld. Aan het slot van de inleiding wordt de opbouw van de studie in drie delen uiteengezet (p. 10–11). Hieronder kom ik op de indeling van het boek terug.

In het tweede hoofdstuk presenteert The-

ben haar corpus teksten: ze licht toe wat zij verstaat onder mystiek en lyriek, twee moeilijk af te bakenen begrippen, en ze geeft een lijst van de 124 liederen die haar corpus vormen. Vervolgens (hoofdstuk 3) besteedt de auteur aandacht aan de overlevering van de handschriften met mystieke lyriek en aan de herkomst van deze handschriften. De lezer krijgt een lijst van de handschriften met de liederen die erin overgeleverd zijn. Deze lijst telt 131 handschriften en drie drukken. Het werken met grote aantallen leidt bij herhaling tot inconsistenties tussen de tekst, de tabellen die de tekst ondersteunen en het repertorium in bijlage 2.¹ Onder de vele conventen die handschriften met mystieke lyriek bezaten, zijn de dominicanessen sterk tegenwoordig, maar de verspreiding blijft zeker niet tot die orde beperkt. De lyriek wordt over conventen- en ordegrenzen heen verspreid naar plaatsen met een spiritualiteit 'die ein erhöhtes Interesse an mystisch unmittelbarem Gotteserleben einschließt' (p. 59). In een uitgebreide bespreking van de betrokken conventen worden verbanden gelegd tussen de handschriften om de weg waarlangs de liederen verspreid zijn zo concreet mogelijk in beeld te brengen.

De overleveringsvormen komen aan bod in het vierde hoofdstuk, dat met zijn ruim 150 pagina's veruit het langste is. Opvallend vaak bevat een handschrift slechts één lied en omgekeerd zijn vele liederen in slechts één handschrift overgeleverd. Frequent komt de mystieke lyriek voor in handschriften met preken van Meister Eckhart of teksten van Henricus Suso. Zij is echter ook overgeleverd in grotere verzamelingen liederen. Een deel van de liederen vertoont duidelijke sa-

¹ Wat betreft het aantal liederen: op p. 26–29 worden 122 liederen opgesomd. Volgens p. 53 bestaat het corpus uit 123 liederen en in het repertorium zijn ten slotte 124 liederen opgenomen. Ten opzichte van het repertorium ontbreken in de lijst op p. 26–29: *Der sūzz gedanch an ihesum christ* en de *Minnebaumsprüche*. Wat betreft het aantal handschriften: op p. 53 is sprake van 129 handschriften. De tabel op diezelfde pagina

gaat echter uit van 131 handschriften en komt tot een totaal van 134 tekst dragers: 131 handschriften en 3 drukken. Ook inconsistent zijn de cijfers van de handschriften uit de 14de eeuw met één lied: volgens de tekst zijn het er 13, volgens de tabel 14 (p. 53); bezit onbekend 38/40 (p. 54–55); uit vrouwenkloosters 44/42 (p. 54–55).

menhang, die erin bestaat dat zij enkele strofen of verzen gemeen hebben. Dankzij Thebens spuurwerk weten we nu dat die liederen dus voor een deel gecompileerd zijn.

Daarnaast worden in het vierde hoofdstuk verschillende wijzen besproken waarop de liederen ontstaan zijn: naast de orale ontstaanscontext waarin liederen gezongen werden, zijn ze ook ontstaan uit prozateksten die voor leeronderwijs werden gebruikt en uit bijschriften bij visuele voorstellingen, zoals het geval is bij de gedichten van Henricus Suso.

In het vijfde hoofdstuk zoomt de auteur in op de inhoudelijke kenmerken van de mystieke lyriek. Uitgaande van twee voorbeeldteksten bespreekt zij thema's en motieven, en onderzoekt zij de context waarin deze functioneerden. Enerzijds is dat de 'Erlebnismystik' die in de zusterboeken en nonnenviten beschreven is. In deze viten heeft het zingen van mystieke liederen een gemeenschapstichtende functie en kan het de aanleiding vormen tot mystieke ervaringen. Anderzijds plaatst Theben de mystieke lyriek in de traditie van de speculatieve mystiek, zoals deze geformuleerd is in de geschriften van Meister Eckhart, Johannes Tauler en Henricus Suso. De mystieke lyriek functioneert daar 'wo beides, Erlebnismystik und Spekulation, ihren ›Sitz im Leben‹ hatte' (p. 356).

De resultaten van het onderzoek worden in het zesde, afsluitende hoofdstuk in een breder perspectief geplaatst. Voornamelijk de relatie met de wereldlijke lyriek wordt bevraagd. Aan de orde komen punten als bekendheid van auteursnamen, repertoirevormen, gebruikscontext, uitvoeringspraktijk, overlevering, en ook de relatie met Latijnse, liturgische liederen. De bespreking wordt gebruikt als aanleiding tot het formuleren van verschillende mogelijkheden tot nieuw onderzoek. Een waardevolle bijdrage aan de ontsluiting van het materiaal leveren ten slotte de twee bijlagen. De eerste bijlage biedt een editie van de nog onuitgegeven liederen en de tweede geeft een repertorium van het volledige, bestudeerde corpus mystieke liederen met relevante literatuur en handschriftelijke vindplaatsen.

De in de inleiding aangekondigde indeling in drie delen strookt niet met de opzet van het boek in zes hoofdstukken en het onderwerp van

het zesde hoofdstuk is in de inleiding in het geheel niet vermeld. Deze incongruentie tussen inleiding en structuur roept de vraag op of de opzet van de oorspronkelijke dissertatie wellicht in de handelseditie is gewijzigd, terwijl de inleiding daaraan niet meer is aangepast.

Met haar studie naar de Duitse mystieke lyriek uit de veertiende en vijftiende eeuw heeft Judith Theben een interessant en belangrijk onderzoeksterrein verkend. Zij heeft een indrukwekkende hoeveelheid materiaal verzameld, beschreven en geanalyseerd. Alleen al het repertorium van ruim honderd bladzijden vormt daarvan een bewijs. Zij heeft met haar studie een onderzoeksterrein op de kaart gezet dat meer aandacht verdient dan het tot nu toe heeft gekregen en de onderzoeksvragen die in het zesde hoofdstuk geformuleerd worden, kunnen in de toekomst ons perspectief op de materie verbreden en verrijken. Voor een zinvolle bespreking van het geselecteerde corpus liederen heeft Theben gestreefd naar een zo eenduidig mogelijke definiëring van mystiek en lyriek. Dat is noodzakelijk om een werkbaar kader te creëren voor deze verkennende en oriënterende studie naar de mystieke lyriek. Daarin is zij goed geslaagd, maar de uitgangspunten die zij vanwege de noodzaak tot eenduidigheid definieert, vragen op enkele punten om nuancering.

Het belangrijkste punt waarop ik wil ingaan, is de soms wat rechtlijnige interpretatie van de historische context van de mystieke lyriek. Meer genuanceerde aandacht daarvoor is noodzakelijk voor een goede interpretatie van de liederen. Dat zal ik toelichten aan de hand van de mystieke lyriek van Henricus Suso († 1366). Theben rekent Suso, samen met Meister Eckhart en Johannes Tauler tot 'die drei Hauptvertreter der Mystik des 14. Jahrhunderts' (p. 316-317, n. 184), waarbij Suso en Tauler 'abhängend' zijn van Meister Eckhart. Op hun speculatieve mystiek zou het corpus van de liederen direct teruggaan. Het is echter een simplificatie om de mystiek van Henricus Suso voor te stellen als een vaste en onveranderlijke factor, afhankelijk van Eckhart. De mystieke leer van Suso heeft namelijk een grote, zelfs fundamentele ontwikkeling doorgemaakt die bepaald werd door enkele gebeurtenissen in zijn

leven. Wie Suso's mystieke leer en zijn bijdrage aan de mystieke lyriek wil duiden, moet eerst de historische ontwikkeling van zijn geschriften goed begrijpen.

Hoe figureert Suso's 'mystische Lyrik' in de studie van Theben? Twee gedichten van Suso zijn in het corpus opgenomen, namelijk *Ein ussfluz der wisheit* en *Herzenfröd han ich verlorn*. Deze twee gedichten komen in de uitgaven van Suso's oeuvre voor in een groepje van vier gedichten. De andere twee zijn zonder uitleg niet opgenomen, wellicht omdat de auteur deze als 'niet-mystiek' beschouwt. Dat lijkt althans de implicatie van haar opmerking dat de twee wel opgenomen gedichten 'dem Inhalt nach als mystisch zu bezeichnen' zijn (p. 263). Persoonlijk vind ik de twee opgenomen gedichten niet meer of minder mystiek dan de twee weggelaten gedichten. Een toelichting om de keuze te motiveren was hier wenselijk geweest. Ook hier zijn de cijfers niet consistent.² Het precieze aantal regels van *Herzenfröd han ich verlorn* is onduidelijk. Volgens het repertorium bestaat dit gedicht uit 18 regels (p. 449), maar volgens de indeling van de vier gedichten op p. 263 hoort ook het daarop volgende 16-regelige antwoord van de Eeuwige Wijsheid tot het gedicht. Dit laatste is in overeenstemming met de opmerking op p. 270 dat het gedicht bestaat 'aus zwei Teilen', waarna het tweede deel geciteerd en besproken wordt. Het is merkwaardig dat juist die tweede helft in het repertorium zonder enige toelichting niet tot het gedicht gerekend wordt.

Door hun bijzondere oorsprong wijken de

2 Volgens de lopende tekst (p. 54, n. 5 en p. 62) zijn de twee gedichten van Suso in *zeven* handschriften overgeleverd; het repertorium geeft een lijstje van *zes* handschriften (p. 438-439 en 448-449), maar volgens het handschriftenoverzicht (p. 33-52) komen de gedichten in *acht* handschriften voor. In het repertorium ontbreken de handschriften Breslau 46 (Wrocław, Bibl. Kapitulna, Cod. 46, ontbreekt ook in het Handschriftregister) en Stuttgart, wLB, Cod. theol. et phil. 8° 19.

3 Over de datering van het oudste handschrift van het *Exemplar*, Straatsburg, BNU 2929, merkt Theben (p. 263-64) op dat het 'spätstens' aan het einde van de 60er jaren van de veertiende eeuw ontstaan is. En ze concludeert: 'also wohl noch zu Lebzeiten Seuses'. Dit is echter twijfelachtig. Suso is in 1366 overleden en het artikel van Hamburger, waarnaar Theben verwijst in

twee gedichten van Suso af van de overige liederen van het corpus: ze zijn namelijk gebaseerd op de bijschriften bij de illustraties uit Suso's *Exemplar*. Het *Exemplar* is een door Suso aan het einde van zijn leven (ca. 1362/63) geredigeerde verzameling van vier van zijn volkstalige prozateksten, namelijk zijn *Vita*, het *Büchlein der ewigen Weisheit*, het *Büchlein der Wahrheit* en het *Briefbüchlein*.³ Deze uitgewerkte bijschriften bij illustraties waren zeker niet bedoeld om gezongen te worden, maar de 'Verstexte' zouden eventueel wel 'von der Form her im Prinzip sangbar' zijn (p. 19) en Theben acht het begrip mystiek lied van toepassing 'sofern die Sangbarkeit des Textes angenommen werden kann' (p. 20). Dit is een zeer ruime definitie waarmee in principe elk gedicht tot de lyriek gerekend zou kunnen worden. De suggestie dat de bouwstenen voor liederen ontstaan zijn uit de 'teilweise engen freundschaftlichen Beziehungen' van religieuze vrouwen en hun zielzorgers die in mystiek-speculatieve literatuur geïnteresseerd waren (p. 4), kan geen betrekking hebben op Suso. Als zielzorger had hij veelvuldig en intensief contact met vrouwen, maar er is geen enkele aanwijzing dat deze contacten tot lyriek leidden, wel tot meditatieve teksten, zoals de *Honderd artikelen* en de *Vita*. Zijn gedichten – niet voor zang bedoelde, maar in principe wel zingbare uitwerkingen van bijschriften bij de tekeningen van het *Exemplar* – lijken niet geheel naadloos te passen binnen de standaard criteria van het verzamelde corpus lyriek.⁴

De teksten van Suso's *Exemplar* laten een ontwikkeling van zijn visie op mystiek zien. Er is

verband met de datering, zegt niet meer dan dat het handschrift wellicht iets vóór 1370 is ontstaan; dat is dus na het overlijden van Suso. Op p. 158 gaat Theben nog een stapje verder: ze gebruikt de datering van het handschrift om het ontstaan van de *Vita* te preciseren. Het handschrift krijgt van haar hier de datering: 'aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts'. Daarmee wordt de datering van Hamburger zonder argument opgerekt tot vanaf 1351.

4 De vier gedichten van Suso zijn uitgegeven in K. Bihlmeyer (ed.), *Heinrich Seuse. Deutsche Schriften*. Frankfurt am Main: Minerva, 1961 [unveränderter Nachdruck van Stuttgart 1907], 397-401. In de studie zijn de verwijzingen bij de citaten niet altijd correct. Op p. 266 en 270 zijn de citaten niet overgenomen van de bijschriften van de illustratie (p. 267), zoals is aangegeven, maar naar het gedicht. Tussen beide zitten enkele

een grote verandering op te merken tussen het werk dat hij vóór 1330-32 schreef en zijn latere werk. Kort na 1329 schreef hij het *Büchlein der Wahrheit* (BdW), een zwaar filosofisch traktaat dat tot de speculatieve mystiek gerekend kan worden.⁵ In dit traktaat verdedigt hij openlijk de leer van Eckhart, die hij als leermeester had leren kennen tijdens zijn opleiding aan het dominicaanse Studium Generale in Keulen. Eckhart was op 27 maart 1329 bij bul veroordeeld wegens ketterij en Suso schaart zich met het BdW openlijk aan zijn zijde. Rond het jaar 1332 wordt echter ook Suso beschuldigd van ketterij en wordt hem de bevoegdheid om het ambt van leraar uit te oefenen ontnomen. Het BdW maakte zeer waarschijnlijk deel uit van de aanklacht tegen hem. Uit de *Vita* blijkt dat dit een zeer ingrijpende periode voor Suso is geweest. Wellicht vormde dit de aanleiding dat hij zich vanaf dat moment gaat wijden aan pastorale zorg. Ook als hij later, in 1334, volledig gerehabiliteerd wordt, keert hij niet terug naar zijn leerambt maar blijft hij zich wijden aan pastorale taken.

Deze overgang wordt weerspiegeld in de teksten die hij na 1332 schrijft. Daarin voeren zowel de passie van Christus als de compassie met en de verinnerlijking van zijn lijden de bovenaan. Deze teksten zijn bepalend geweest voor de beeldvorming van Suso als een zeer gevoelige, empathische man bij wie niet het verstand maar het gevoel domineerde. De dienaar van de Eeuwige Wijsheid, zoals de centrale persoon in Suso's *Vita* genoemd wordt, wordt getekend als een voorbeeld hoe de mens zich Christus' lijden in verschillende fasen eigen kan maken. Terwijl zware lichamelijke ascese kenmerkend is voor de eerste fase van de school in het lijden, is zware verdrukking van buitenaf kenmerkend voor het vervolg. De verdrukking heeft als doel om hem te leren dat onrecht innerlijk te lijden zonder zich te verweren, kortom om 'Gelassenheit' te ontwikkelen. In het laatste deel van de *Vita* in-

strueert de dienaar ten slotte een van zijn geestelijke dochters, Elsbeth Stagel, hoe de weg kan leiden tot mystieke eenwording met God.

Aan de periode van zware verdrukking van buitenaf zou volgens Theben een einde gekomen zijn met Eckharts hulp (p. 304). De mededeling in de *Vita* 'der (i.e. Eckhart) half im dur von, und so ward er er-löset von der helle, da er so lang waz inne gewesen' betreft zij op de beëindiging van Suso's verinnerlijkt lijden. De alinea waaruit dit citaat komt, gaat echter niet daarover, maar over een angst die Suso tien jaar gekweld had, namelijk dat hij door simonie was toegelaten tot de dominicaner orde. Zijn ouders hadden hem op dertienjarige leeftijd naar het klooster in Constance gebracht, terwijl de minimum leeftijd voor intrede in die tijd vijftien jaar was. Zij hadden bij zijn intrede aan het klooster een geldbedrag gegeven. Het is deze angst, dat zijn intrede in het klooster met geld gekocht was, waarvan Eckhart hem bevrijdt: 'im ward geseit, daz sin enphahen in den orden weri geschehen mit undertragene zitlichs gütes, dannen dú súnd komet, dú da heisset symonia'.⁶ Deze oude angst vormt de basis van aanvechtingen waarmee hij later worstelt. De omslag van uitwendig naar verinnerlijkt lijden maakt Suso volgens zijn *Vita* 'uf sin vierzegst jar'.⁷ De *Vita* is weliswaar geen weergave van de exacte historische werkelijkheid, maar het is wel duidelijk dat deze overgang pas heeft plaatsgevonden na de dood van Eckhart in 1328. Deze heeft zijn leerling niet meer kunnen helpen. Om het innerlijk lijden te overwinnen. Dat lijden overkwam Suso immers pas na Eckharts dood.

Vanaf 1332/34 staat het lijden centraal in Suso's teksten en leert hij de religieuzen die aan zijn zorg zijn toevertrouwd hoe ze compassie kunnen leren en Christus' lijden kunnen navolgen. In Suso's *Vita* wordt hun een alter Christus voorgehouden, een voorbeeld met messiaanse trekken. Ook de vier gedichten die

le verschillen, waarvan er tenminste een wezenlijk is. De volgende twee regels van het gedicht: 'Alles liden wenden tût, / wer ewikeit treit in sinem mût', luiden in het opschrift: 'Alles liden wenden tût / Der iesus treit in sinem mût'.

5 De literatuurverwijzing in noot 1 op p. 13 'Sturlese 1993' doelt op de editie van het *Büchlein der Wahrheit*.

Deze ontbreekt echter in de literatuurlijst. Bedoeld is de editie van het BdW dat Loris Sturlese samen met Rüdiger Blumrich heeft uitgegeven bij Felix Meiner Verlag in Hamburg.

6 Bihlmeyer 1961, 62, r. 23-26.

7 Bihlmeyer 1961, 52, r. 8.

in het corpus van mystieke lyriek zijn opgenomen, met name *Herzenfrôd han ich verlorn*, getuigen van het ideaal van het lijden. Volgens Theben zijn ‘Meditation, Passions- und Christusmystik’ echter thema’s die ‘in der mystischen Lyrik keine dominante Rolle spielen’ (p. 24). Ook op dit punt sluit Suso’s bijdrage niet naadloos aan bij de definiëring van het corpus.

Het feit dat Suso het BdW aan het einde van zijn leven opnam in zijn *Exemplar* maakt duidelijk dat hij nooit werkelijk afstand heeft genomen van de sterk speculatieve mystiek en de filosofische overtuiging op basis waarvan hij werd beschuldigd van ketterij. De hernieuwde publicatie van het *Büchlein der Wahrheit* zou als een statement beschouwd kunnen worden. De geschriften uit de periode tussen 1332/34 en 1362/63 getuigen echter juist van de passie- en Christusmystiek die volgens Theben geen dominante rol hebben gespeeld in de mystieke lyriek. Dat Suso een leraar van enkel de speculatieve mystiek was, wordt door zijn werk gelogenstraft: het merendeel van zijn geschriften toont hem als een vertegenwoordiger van de ‘Erlebnismystik’, en dan wel van een mystiek waarin de passie een centrale rol speelde in de eenwording. Het boek van Theben heeft een goede basis gelegd, die de lezer uitnodigt om onze gebrekkige kennis over de mystieke lyriek te doordenken en te verdiepen.

Adres van de auteur: Universiteit Utrecht, OGC, Janskerkhof 13, 3512 BL Utrecht. J.J.vanAelst@uu.nl

Rhetoric, Power and Entry Ceremonies

ANDREW BROWN

With regard to: Stijn Bussels, *Spectacle, Rhetoric and Power. The Triumphal Entry of Prince Philip of Spain into Antwerp*. Amsterdam, New York: Rodopi B.V., 2012. 258 p., ISBN 978-90-420-3471-6, price: € 57,-.

The entry of the Emperor Charles and the young prince Philip into Antwerp on 10 September 1549 was one of the most lavish entry ceremonies ever held in the Low Countries. It cost the city more to stage the event than it did to rebuild the city hall a decade later. This fact alone justi-

fies a book-length study of the entry, and while shorter studies of it have been undertaken, none is as comprehensive as Stijn Bussels’ account, nor as intricately argued. For the event turns out to be even more complicated in theme and imagery than previously thought; yet while this complexity may daunt the modern historian, Bussels demonstrates that it was clearly understood by its contemporary audience – or certainly those equipped with the latest humanist thinking on the nature of power relations between monarchs and subjects, and on the modes by which these relations could be best presented.

The main purpose of the book is to show how the whole entry – not just the triumphal arches but also the oath-taking, tournament and concluding fireworks – was designed ‘to bring about a renewal of power relations’ between the city fathers and the entering prince. Part of Bussels’ methodological approach (aside from fleeting nods to Foucault) is to regard the entry as a ‘performative’ act with reference to ‘speech act’ theory. But more significant – and more persuasive – is Bussels’ focus on contemporary notions of theatre in order to interpret the event. The entry would have been perceived, according to humanist thought, as a ‘theatrum mundi’ in which participants acted out the roles that the stage-designers hoped would be followed through in the world outside. The city fathers adopted strategies to make power relations open for discussion: by elucidating these strategies, this book makes a highly welcome contribution to the study of entry ceremonies.

The analysis is grounded in a careful appreciation of the primary sources. Chapter 1 begins with an account of the principal descriptions of the event, especially that of Cornelius Grapheus, a humanist scholar who was paid by the city authorities for his work, and the eyewitness account of the courtier Juan Cristobal Calvete de Estrella. This enables Bussels to draw out differences between the accounts, as well as ‘gauge the responses of a wider public’ to the event. Particularly revealing are the back-stage squabbles of the foreign nations, each one apparently desperate to establish precedence over the other in their presentation of triumphal arches during the event. What emerges overall is a scheme